

УДК 930.2(477+470)“10/13”:316.343

Д. Г. Руднік

ПИСЬМОВІ ТА МАТЕРІАЛЬНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ БОЯР КИЇВСЬКОЇ РУСІ XI–XIV ст.

У роботі робиться спроба показати значення писемних джерел, археології, нумізматики та сфрагістики для вивчення боярської верхівки Київської Русі. Звертається увага на недостатню інформативність та проблеми при використанні літописних списків, що пов'язано з різними точками зору переписувачів на одну подію та обмежене коло дійових осіб. Робиться акцент на необхідності систематичного нерозривного залучення літописних та матеріальних джерел з політичної та соціальної історії феодальної верхівки давньоруського суспільства.

Ключові слова: боярство, літописні списки, хроніки, нумізматики, сфрагістика, гривня.

Вивчення історії боярської верхівки населення Київської Русі, з деякою поправкою на особливості певного князівства, є досить складною проблемою через відсутність систематизованих джерел. Попри це, головними джерелами для історії Давньоруської держави залишаються літописні списки, дані археології, нумізматики та сфрагістики.

Вивчення літописних джерел було предметом досліджень відомого історика О. О. Шахматова. Його праця про характер літописних списків, зокрема про їх компілятивний характер дає змогу простежити формування історії літописів. Співвідношення різних редакцій літописних зводів подає Я. С. Луре, його дослідження органічно доповнює думка про обмеженість кола дійових осіб українського літописання яку подає М. Ф. Котляр. Ілюстративний матеріал літописів став об'єктом вивчення Б. О. Рибаківа, який спирався на свідчення В. Н. Татищева, роботу якого можна, з певними застереженнями, використовувати в якості джерела [1–5]. Нерозривно поєднує письмові та сфрагістичні свідчення В. Л. Янін [6]. Печатки Русі XIV ст. вивчає сучасний історик О. А. Однороженко [7]. Необхідно зазначити, що переважна частина джерелознавчих досліджень була видана у другій половині XX ст., проте це не применшує їх наукову цінність. Зважаючи на це, постає необхідність окреслити значення основних літописних списків, грамот, нумізматики та печаток для вивчення суспільно-економічного та політичного становища боярства Русі, що є метою даної роботи.

Почнемо розгляд писемних джерел з Повісті минулих літ (далі – ПМЛ), як основи давньоруського літописання. Вона містить твори, написані в Києві наприкінці X – початку XI ст. Оскільки ПМЛ – це найбільш давнє відоме історичне джерело, воно розповідає про першовитоки давньоруської державності, діяльність перших князів, етнічний склад князівської дружини. Літопис наводить дані про боярство, розповідаючи про посольства князя Ігоря до імператора Візантії Романа [8, с. 32–33]. Літописець не лише розповідає про історичні події у хронологічному порядку, але і оцінює їх, подає розгорнуту етнографічну картину розселення східнослов'янських племен.

У період феодальної роздробленості підсилюється увага літописців до місцевих справ. Одна з редакцій ПМЛ була використана для створення Іпатського (Іпатівського) списку початку XV ст. [9]. Там, поруч із фактами політичного життя, розповідається про данини, що спочатку складали вагому частку матеріального забезпечення дружини. Маємо інформацію про боярську службу київським і місцевим князям, та їх місце в державному управлінні. У Іпатському літопису є звітка про боярське землеволодіння, коли до дружини звертається князь Ізяслав, що вони “своих сел и своих жиней лишився”. [9, стб. 284]. Загалом Іпатський список за дослідженнями О. О. Шахматова, можна назвати літописом південно-руським, хоча через використання суздальським митрополитом зводом тут зустрічаються суздальські та новгородські відомості, а використання літопису Галицького або Галицько-Волинського – також і галицькі відомості [1, с. 17].

Никонівський літопис має назву за належністю одного з списків патріарху Никону, хоча його складено на початку XVI ст. у літописній майстерні митрополита Данила. Він має компіляційний характер, проте базується на джерелах, які не збереглися до нашого часу. Літопис являє собою широку компіляцію, у якій використані різні місцеві літописці, древні повісті, сказання, життя святих, архівні документи [10, с. V–VI].

Так званий Густинський літопис, написаний наприкінці XVII ст., було поміщено у виданні 1843 р. разом з Іпатівським літописом. Джерело було перевидано сучасниками [11]. У ньому мається багато свідочств з історії різних регіонів Київської Русі. Маються звістки і про боярство. Літопис називає Аскольда і Діра “болярами” князя Рюрика [11, с. 26]. Є звітка, що слов'яни, чужі і кривичі “видяще великое нестроение в земль своей, придоша въ чувство и совѣтъ сотвориша, еже избрати себѣ князя от инаго рода, иже бы владѣль ими и браниль ихъ от всѣхъ врагъ и супостатъ”. Характерно, що вказується на свідчення німців, за якими наказав шукати князя новгородцям їхній старійшина Гостомисл перед своєю смертю [11, с. 26]. Окремо маємо докладну розповідь про князювання в Галичі “безумного” боярина Володислава: “... поидоша ку Галичу, со великою силою, си есть угорський и полский, и тамо победивше безумного Владыслава боярина самого яша, иже не по мнозѣ и умре” [11, с. 113].

Багато свідочств про політичну і господарську діяльність боярства надає Галицько-Волинський літопис, початок якого був втрачений ще в протооригіналі Хлебниковського списку. Тут відсутні події 1199–1204 рр., а повідомлення починаються із загибелі Романа Мстиславича у 1205 р. Закінчується літопис фактично подіями зими 1289–1290 рр. [12].

Але незважаючи на беззаперечну інформативність літописів, відома їх суб'єктивність, часто вони є написані в угоду певним князям. У літописах діє обмежене коло дійових осіб, оповідь торкається лише княжого роду, інші персонажі з'являються лише у зв'язку з діяльністю сюзеренів, що було нормою літописання XII–XIII ст. [3, с. 101]. Неоднозначність поданого матеріалу можна проілюструвати смертю Юрія Долгорукого. Троїцький та Вологодсько-Пермський літописи просто констатують смерть князя 15 травня 1157 р. [13, с. 241; 14, с. 51]. Дещо розгорнуту картину подають Густинський, Воскресенський літописи, Московський літописний звід кінця XV ст.: "... пивъ бо Юрьи у осьмника у Петрила маа (майа, маја) въ 10, и в ту ночь и разболъся, и бысть болеси его 5 лнии, и преставися маа в 15 въ среду на ночь, а в четверток положиша его в монастыри у Святого Спаса; и много зла створися в тои день, разграбиша его дворъ его красны, и другии дворъ его за Днѣпромъ" [11, с. 88; 15, с. 66; 16, с. 61]. Аби уникнути різних висновків при використанні нарративних джерел, необхідно звернути увагу на слова Я. С. Лур'є, що висновки, зроблені на одній редакції зводу часто спростовуються при зіставленні з іншими версіями та врахуванні відносин між зводами. Часто мають місце мають скорочення та виправлення для надання більшої "реалістичності" подіям [2, с. 192].

Цінними є свідчення мандрівників-місіонерів татарських часів. Зазначимо, що Джованні Плато-Карпіні з Перуджі, один із засновників ордену францисканців, здійснив на прохання римського папи Інокентія IV місію до монголів як апостольський легат і посланець до татар й інших народів Сходу. Плато Карпіні повідомляє про долю Києва за п'ять-шість років після його погрому. "... вони ішли против Русії та зробили велике побиття в землі Русії, зруйнували городи та фортеці та вбили людей, обложили Київ, який був столицею Русії... вони взяли його та вбили його жителів; ... ми знаходили незліченні голови та кістки мертвих людей, що лежали на полі; те місто було велике і многолюдне, ... а тепер там ледве нарахується двісті будинків, а людей там тримають у важкому рабстві", – пише Плато Карпіні. Також знаходимо побіжну згадку про смерть князя Михайла Чернігівського в Орді [17, с. 46, 55]. У цілому свідчення заслуговують на довіру, оскільки вони складені з метою розвідки.

Після монгольської навали раніше всього загальноруське літописання відроджується у Твері, що придбала у 1305 р. ханський ярлик на велике князювання. Лаврентіївський літопис містить текст літописного зводу 1305 р., зробленого в 1377 р. під керівництвом ченця Лаврентія за завданням суздальсько-нижньгородського князя Дмитра Костянтиновича. Він доповнений тверськими літописними звістками [18].

Суздальський літопис складено наприкінці XV ст., а викладені в ньому події доводяться до 1418 р. Причому, до 1206 р. літопис дуже схожий з Радзивіллівським. Суздальський літопис осуджує міжкнязівські усобиці: "Реки на тя будет грех аже переступишь хрськое целование" [18, с. 297]. У цілому обидва літописи містять цінні свідчення не лише з історії місцевих північних князівств, але й загальноруського масштабу.

Єрмолінський літопис був складений у другій половині XV ст. для відомого будівельного підрядчика Єрмолаєва. Для його створення використовувалися Уваровський список і Кирило-Білозерський. Він містить свідчення про литовсько-українські відносини, взаємини між представниками феодалних верств населення [19].

Складена в часи централізації Польщі "Велика Хроніка" подає різні свідчення також і про Русь (переважно Галичину). Звертається увага на боярство. Характерно, що автор хроніки дає неоднакові назви для окремих категорій галицької знаті. Пересічні бояри мають назву *procerum*. Таку саму назву має і польська знать. В іншому фрагменті галицька знать має назву *primatibus, primatum*. Це стосується жорстокої розправи князя Романа з боярами. Проте найбільш впливові урядовці – це *satrapus* [20, с. 122, 125, 128, 137, 143].

Радзивіллівський літопис відноситься до кола володимиро-суздальських літописних зводів і близький за змістом до лаврентіївського зводу. Він починається з розселення слов'янських племен і закінчується політичними подіями 1206 р. Літопис дійшов до нас у списку кінця XV ст. та містить велику кількість мініатюр, що виділяє його з-поміж інших [21]. Літописні мініатюри стали предметом дослідження Б. О. Рибакора. Цікавим є момент, який ілюструє вбивство князя Андрія Боголюбського. Участь у злочині проти князя, окрім бояр Кучковичів, взяла і дружина Андрія Анна. Дослідник зазначає, що фактична сторона цієї події відображена в мініатюрах точніше, ніж у спотвореному переписами тексті [4, с. 89, 100].

Окремо необхідно зазначити цінність відомості В. М. Татищева, вміщені в його "Історії Російській". Наявність багатьох фактів, яких немає в давньоруських літописах, робить його роботу своєрідним історичним джерелом, незважаючи на дискусійність окремих викладених положень. Зі згаданого вище питання про участь княгині у змові проти князя говорить наведені істориком дані про суд: "... взяв княгиню Андрієву, нібито для кращого її спокою, а також і Кучкових з собою до Володимира. ...князь, маючи слуг готових, велів негайно убивць головних взяти, а потім княгиню привести на суд, де...недовго питаючи, засудили їх на смерть. Після того Михалко велів спочатку Кучкових та Анбала, повісивши, розстріляти, потім 15-ти голови сікли. Потім княгиню Андрієву, зашив у короб з камінням, в озеро пустили..." [5, с. 378].

Наступним пунктом необхідно розглянути так звані авторські джерела. Найбільш древня пам'ятка української культури Києво-Печерський патерик спирається на твори різних авторів і друкується за першим списком 1462 р. Головним чином він розповідає про життя Печерського монастиря. Проте має свідчення не тільки про участь бояр у церковному житті, але і про їхні матеріальні статки, заповіді монастирю. Так, патерик розповідає про культурну діяльність бояр – розбудову монастирів за власний кошт. Наприклад, боярин Захарія дав великі гроші церкві святого Іоанна Предтечі [22, с. 13, 19].

Низка літописних джерел допомагає дослідити зміни в політично-соціальному положенню боярства так званої литовської доби, зокрема, хроніка Матвія (Мацея) Стрийковського [23]. Достатньо інформативною є хроніка Яна Длугоша, дослідженнями якої займалася Н. І. Щавелева, зробивши вибірку з "Польської історії" фрагменти, що прямо стосуються історії Русі [24]. Тут ми знаходимо інформацію про відносини галичан до

польського короля Лешка Білого, розправи князя Романа з боярами, результати походу Романа на Польщу, битву під Завихвостом, поховання та перепоховання тіла князя за бажанням волинської знаті [24, с. 111, 342–343, 349]. Вкуп загублого князя у поляків за тисячу марок за словами О. В. Майорова є унікальними свідченнями хроніста, що говорить про використання польських джерел, що до нашого часу не збереглися, що підсилює значення Длугоша як історичного джерела [25, с. 273].

У період існування Великого князівства Литовського (ВКЛ) утворено багато літописів під загальною назвою – “Білорусько-литовські літописи” [26]. Пам’ятки називаються або за місцем знахідки: Ольшевський, Супрасльський, Віленський, або за прізвищем того, хто її вперше увів до наукового обігу (Красинського, Рачинського), хоча застосовуються і змішані: “Рачинського, або Познанська”, “Слуцький, або Уваровський”.

Здебільшого вони є компіляціями, але інколи автори дають фактам свою оригінальну інтерпретацію. Останнє допомагає висвітлити маловідомі сторінки нашої історії, такі факти містять “Хроніка Биховця”. Тут вміщено інформацію про похід Гедиміна в українські землі та роль місцевого боярства в указаних подіях; боротьбу Вітовта з удільними князями й усунення останніх із князівств [27].

Іншим джерелом з історії народів, що входили до ВКЛ, є так звана “Хроніка литовська і жмойтська”, складена на давньбілоруській мові [28]. Її автор здебільшого опирався на хроніку М. Стрийковського, але залучав й інші, доступні йому, джерела. Так, літопис свідчить, що боярство південно-західних земель колишньої Київської Русі з приходом Гедиміна лишилося своєї політичної ролі в державі. Великий литовський князь Луцьк “и иные пригородки старостами своими осадил”. Теж саме було в Житомирі, “в котором было много шляхты киевской” [28, с. 37, 39].

Цінними є свідчення грамот, що стосуються внутрішнього життя Новгороду і Пскова, а також історії місцевого боярства. Зокрема такими є “Акты Великого Новгорода и Пскова”. Зокрема вони говорять про обов’язок князя виконувати певний порядок правління. Відносини князя та новгородців регулювалися спеціальними грамотами, які укладалися від імені міської верхівки та майбутнього правителя, де прописувалися головні засади його перебування на посаді. Так про це говорять договірні грамоти XIII ст.: “...поклонъ от посадника Михаила, и от тысяцкого Кондрата... от всего Новагорода къ князю Яромлаву. ... А мужа ти без вины волости не лишати. А бес посадника ти, княже, волости не раздавати, ни грамотъ дяти. А волости ти, княже, новгородскихъ своими мужами не держати, ихъ держати мужи новгородскими... А [своі] ти бити за 60 версть от города... ни селити держати по Новгородской волости, ни твои княгыни, но бояромъ твоимъ, ни твоимъ дворяномъ; ни свободъ ставити по Новгородской волости... А бес посадника и судъ не судити [1264]” [29, с. 9–11].

Економічна роль псковського боярства розкривається Псковською Судною грамотою (ПСГ), яка дає можливість уявити загальні риси державного устрою Давнього Пскова XIV–XV ст. [30, с. 282]. ПСГ, можливо, разом з правними пам’ятками Полоцька, Новгороду Великого, Смоленська, отримала вплив Руської Правди впродовж XII ст. [31].

Положення статей ПСГ відносно залежних категорій населення – огородників, ізборників, кочетників, – говорить про посилення процесу закріпачення в Давньому Пскові [30, с. 253]. На користь цього свідчать окремі статті грамоти. Ст. 42 чітко визначає день, коли боярин може відпустити залежну особу: “А котори государ захочет отрок дати своему ізборнику или огороднику, или кочетнику. – ино біти о Филлипове заговение” [14 листопада]. Ряд статей зобов’язують залежне населення віддати частину врожаю, виловленої риби, грошей у разі проживання або виходу з боярської садиби (ст. 43–44, 63). Захист феодалів від позовів забезпечений ст. 75: “Якщо ізборник покаже дошку про свої претензії до боярина, то таку дошку визнати недійсною”.

Власник отримував собі майно втікача, якщо він залишив на ділянці свої рухомі статки, за рахунок відробітку під контролем судових органів (ст. 76). Майно переходило до боярина і в випадку смерті ізборника, якщо у нього не залишалось нащадків (ст. 84) [30, с. 365].

Руська Правда – основне юридичне джерело з історії Русі X–XIII ст., яка протягом декількох століть вона була головним керівництвом при судових розглядах, заснованому на судовій практиці східних слов’ян. Коротка Правда включає десять статей, даних грамотою Ярослава новгородцям, що мають назву “Найдавніша Правда”, Правду Ярослава 1036 р. і Правду Ярославичів 1072 р., а також статті, що виникли в Новгороді у першій половині XII ст. [32]. Окремі її статті допомагають при розгляді правового статусу боярства. Просторова Правда включає Коротку Правду, Статут Володимира Мономаха, що містить постанови про стягування відсотків і про закупів, і протограф Скороченої Правди. Вона виникла на початку XIII ст. [33].

Митрополіч правосуддя було створене XIV ст. Можливо, що окремі його статті написані в другій половині XIII ст., оскільки захищається церковний імунітет, який реалізувався в повному обсязі лише при татарському володарюванні. Наприклад, ст. 36: “Что ся дееть в монастырех ли монастырскихъ людех, да не вступається князь ли властелин: то веде тих епископ”. Також значний інтерес становить ст. 1, що стосується суду про безчестя князів та адміністративний посад: “Князю великому за безчестье главу сняти, а меншому князю, ли сельскому, ли тысячником, ли околичником, ли боярину, ли слuze, ли игумену, ли попу, ли диякону по житью по службе безчестье судят”. Значна кількість статей ніби доповнює постанови Руської Правди, статті є записами давньоруського звичаєвого права, записами судових рішень [34, с. 337, 339, 340].

Отже, є незаперечною необхідність використання літописних джерел з історії боярства. Однак їх дані про побутові умови та господарську діяльність є досить скупими адже основна увага звертається на політичні процеси князівств. Саме тому постає вимога залучати дані матеріальних джерел, зокрема археології. Окреслимо деякі напрями досліджень археологів щодо деяких аспектів давньоруської історії. В. В. Сєдов розглядає дружинні кургани, насамперед Гнездівський. Він дійшов висновку, що скандинави на Русі не заснували жодного великого поселення, а поховальний обряд із чисто скандинавського

перетворюється на соціальний [35, с. 252]. На основі аналізу поховань у кургані Чорна Могила робиться висновок про початок соціальної диференціації давньоруського населення у X – на початку XI ст. [35, с. 254–255]. За А. В. Кузою, постійно зростало число укріплених поселень з невеликою площею [36, с. 42]. Насамперед вони належали боярській верстві населення, що доповнюється переліком міст, що належали на вотчинному праві церковним і світським феодалам [36, с. 44].

Археологи намагаються розглянути політичну ситуацію в Ладозі часів приходу Рюрика та роль варязької дружини. На їхню думку, в Ладозі скандинави знаходились з найбільш ранніх часів, тобто коли була заснована торгово-реміснич факторія. Вони вказують на різноплановість слов'яно-скандинавських контактів. За даними археології специфіка поховань у Ладозі (окремо конунга і представників його дружини і місцевої знаті) свідчить про провідну силу “династії боярської знаті” [37, с. 194–195].

Також досліджувались поселення і сільське господарство Давньої Русі Акцентується увага на тому факті, що невеликі за розмірами феодальні селища мали укріплений характер. Городища, зокрема Медвідь, були оточені масивним валом та ровом, що слугували захистом для сільського населення навколишніх територій. Ряд городищ (Березовець, Стерженський городок, Бельковське, Городецьке, Ждамирово, Желохово городища) були укріплені в XII–XIV як феодальні садиби та отримали характер “замку”. Площа поселень коливалася у межах 1250–37500 кв. м, причому поселення площею більше 2 га складають меншість [38, с. 10–11].

Доповнюють картину дані про військово спорядження, великий внесок у вивчення якого зробив А. М. Кирпичников. Військовий та політичний вплив боярства підтверджується археологічними даними: знахідками в похованнях мечів та шаблів, які були ознакою багатства та знатності. Шаблю знаходять також у курганах князів, воевод, богатирів та знатних дружинників [39, с. 64]. Керівну військову роль бояр підтверджують знахідки при розкопках садиб списів, що мали важливу “командирську” роль [40, с. 20].

Окремі факти можемо знайти у даних сфрагістики. Бояри посідали високі посади в управлінні землями. Таким є боярин Ратибор (XI ст.). Істориками було знайдено низку його печаток, що використовувались на кореспонденції, розпорядженнях, донесеннях. Дослідників здивувала територіальна розпорошеність знахідок одного відтиску – Крим, Лубни, Київ, Константинополь, що говорило про великий розмах діяльності Ратибора, який був у різні часи посадником Тмуторокані та київським тисяцьким [6, с. 60–61, 63].

У XIV ст. роль державного герба Руського королівства виконувало, за словами О. А. Однороженка, зображення галки, яке є на цілому ряді печаток посадовців Галицько-Волинської Русі. Використання галки на печатках бояр можливе лише при обійманні високої посади [7, с. 7].

Цікаві дані нам дають спостереження нумізматів, які можуть показати матеріальні статки бояр. Візьмемо окремі статті Руської Правди та Устава князя Ярослава. Відомо, що велике значення в матеріальному забезпеченні боярства займала плата за їхню адміністративну діяльність. Так, ст. 42 “Руської Правди” вказує на збір із населення верви на користь посадових осіб князівського суду: “А от гривни мечнику куна, а в десятину 15 кун, а князю 3 гривни; а от 12 гривну емьцю 70 кун, а десятину 2 гривне, а князю 10 гривен” [32, с. 16]. За уставом Ярослава, “умыкание дочери боярской” – віра 5 гривен золотом, а дочки “менших бояр” – одна гривна золотом [41, табл. 3, с. 258]. Нумізмати подають вагу гривень, як одиниць ваги. Гривня важила приблизно 204 г срібла, 1 гривня кун дорівнювала 51 г. Гривня-кун у різний час відповідала різній кількості монет: X ст. – 20 ногат – 25 кун – 50 резан; у XII ст. – 20 ногат – 50 кун [42, с. 18]. За іншими даними, гривні поділялися на кілька типів: Київський тип (161–164 г; територія Київської, Чернігівської, Волинської, Смоленської земель), Новгородський тип (204 г), Чернігівський та Чернігово-Сіверський тип (не мали сталої форми, 195–196 г) [43, с. 72]. Як бачимо судові відрахування на користь бояр були досить суттєвими у срібному еквіваленті.

Таким чином, було розглянуто окремі літописні списки, що були видані у багатомному виданні “Полное собрание русских летописей”, які є головними джерелами з історії Київської Русі. Джерелознавчі та текстологічні вивчення цих джерел вимагають залучення різнопланових даних інших наук, зокрема археології та спеціальних історичних дисциплін, що значно полегшує дослідження боярської верстви давньоруської доби. Зважаючи на сказане, у подальшому необхідно розглянути Акти, що були видані Археографічною комісією та доповнення до них та актові документи князя Юрія II Болеслава.

Джерела та література

1. Шахматов А. “Повесть временных лет” и ее источники / А. Шахматов // Труды отдела древнерусской литературы / Акад. наук СССР, Ин-т лит.; [ред. А. С. Орлов]. – М.; Л., 1940. – Т. 4. – С. 9–150.
2. Лурье Я. С. Генеалогическая схема летописей XI–XIV вв., включенных в “Словарь книжников и книжности Древней Руси” / Я. С. Лурье // Труды отдела древнерусской литературы / Акад. наук СССР, Ин-т рус. лит.; [отв. ред. Д. С. Лихачев]. – Л., 1985. – Т. 40. – С. 190–205.
3. Котляр М. З історії боярського землеволодіння на Русі XII–XIII ст. / Микола Котляр // Україна в Центр.-Сх. Європі / Ін-т історії України НАН України. – К., 2013. – № 13. – С. 97–100.
4. Рыбаков Б. А. Борьба за суздальское наследство в 1174–1176 г. по миниатюрам Радзивилловской летописи / Б. А. Рыбаков // Средневековая Русь / Акад. наук СССР, Науч. совет по комплекс. проблеме “История мировой культуры”. – М.: Наука, 1976. – С. 89–101.
5. Татищев В. Н. История Российская / Василий Татищев. – М.: АСТ, 2003. – Т. 2. – 732 с.
6. Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв.: 2 т. / В. Л. Янин. – М.: Наука, 1970. – Т. 1: Печати X – начала XIII в. – 324 с.
7. Однороженко О. Руські королівські господарські та князівські печатки XIII–XIV ст. / Олег Однороженко // Monumenta Ruthenica Heraldica. – X., 2009. – Volumen II. – 320 с.
8. Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку 1377 года / пер. Д. С. Лихачева // Повесть временных лет / пер. Д. С. Лихачева, О. В. Творогова, коммент. А. Г. Боброва [и др.] – СПб., 2012. – С. 5–170.

9. Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М. : Языки рус. культуры, 1998. – Т. 2. – 648 с.
10. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью / прим. Б. М. Клосс // ПСРЛ. – М. : Языки рус. культуры, 2000. – Т. 9. – XXX, 288 с.
11. Густынская летопись // ПСРЛ. – СПб. : Дмитрий Булавин, 2003. – Т. 40. – 202 с.
12. Галицько-Волинський літопис / [відп. за випуск Р. М. Федорів]. – Львів : Червона калина, 1994. – 254 с.
13. Приселков М. Д. Троицкая летопись: реконструкция текста / М. Д. Приселков. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1950. – 512 с.
14. Вологодско-Пермская летопись // ПСРЛ. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1959. – Т. 26. – 412 с.
15. Летопись по Воскресенскому списку // ПСРЛ – Т. 7. – СПб., 1856. – 345 с.
16. Московский летописный свод конца XV века // ПСРЛ. – Т. 25. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. – 465 с.
17. Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / [ред. Н. П. Шустина]. – М. : Гос. изд. геогр. лит., 1957. – 270 с.
18. Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку // ПСРЛ. – М. : Языки рус. культуры, 1997. – Т. 1. – 497 с.
19. Ермолинская летопись // ПСРЛ. – СПб. : Типогр. М. А. Александрова, 1910. – Т. 23. – 239 с.
20. “Великая Хроника” о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. : (пер. и коммент.) / [под ред. В. Л. Янина; сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1987. – 264 с.
21. Радзивилловская летопись // ПСРЛ. – Л. : Наука, 1989. – Т. 38. – 178 с.
22. Абрамович Д. І. Києво-Печерський патерик : репр. вид. / Д. І. Абрамович. – К. : Час, 1991. – 280 с.
23. Стрийковський М. Хроніка польська, литовська, жмудська та всієї Русі / Матвій Стрийковський // Дзвін. – 1990. – № 4. – С. 107–120.
24. Щавелева Н. И. Древняя Русь в “Польской истории” Яна Длугоша (книги I–IV) : текст, пер., коммент. / Н. И. Щавелева. – М. : Памятники ист. мысли, 2004. – 495 с.
25. Майоров А. Новые издания источников по истории Галицко-Волинской Руси : (библиогр. обзор) / Александр Майоров // Княжа доба: історія і культура. – 2008. – Вип. 2. – С. 268–274.
26. Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – М. : Наука, 1980. – Т. 35. – 305 с.
27. Хроника Быховца / предисл., коммент. и пер. Н. Н. Улащика, отв. ред. М. Н. Тихомиров. – М. : Наука, 1966. – 153 с.
28. Хроники Литовская и Жмойтская, и Быховца // ПСРЛ – М. : Наука, 1975. – 234 с.
29. Грамоты Великого Новгорода и Пскова / под ред. С. Н. Валка. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1949. – 410 с.
30. Псковская судная грамота // Памятники рус. права / [под ред. С. В. Юшкова]. – Вып. 2. – М. : Гос. изд-во юрид. лит., 1953. – 442 с.
31. Чубатий М. Д. Княжа Русь-Україна та виникнення трьох східнослов'янських націй / Чубатий М. Д. // Антологія укр. юрид. думки: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Юрид. книга, 2002. – Т. 2: Історія держави і права України: Руська Правда. – С. 452–453.
32. Правда Русская : учеб. пособие / отв. ред. Б. Д. Греков. – М. ; Л. : Изд-во Акад. наук СССР, 1940. – С. 11–34.
33. Пространная Русская Правда // Пособ. для изучения Русской Правды / М. Н. Тихомиров. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1953. – С. 87–112.
34. Юшков С. В. Правосудие митрополичье : (докл., читан. в Подкомис. по подгот. к изд. Русской Правды 14 ноября 1928 г.) / Юшков С. В. // Тр. выдающихся юристов : С. В. Юшков / отв. ред. О. И. Чистяков [и др.]. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 336–344.
35. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / В. В. Седов // Археология СССР / редкол. Б. А. Рыбаков [и др.]. – М. : Наука, 1982. – 327 с.
36. Древняя Русь. Город, замок, село / отв. ред. Б. А. Колчин // Археология СССР / под общ. ред. Б. А. Рыбакова. – М. : Наука, 1985. – 430 с.
37. Кирпичников А. Н. Русь и варяги : (руско-скандинав. отношения домонгол. времени) / А. Н. Кирпичников, И. В. Дубов, Г. С. Лебедев // Славяне и скандинавы : пер. с нем. / под общ. ред. Е. А. Мельниковой. – М., 1986. – С. 189–297.
38. Успенская А. В. Поселения Древней Руси / А. В. Успенская, М. В. Фехнер // Очерки по истории Русской деревни X–XIII вв. : труды Гос. ист. музея ; [под ред. Б. А. Рыбакова]. – М., 1956. – Вып. 32. – С. 7–18.
39. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие : вып. первый / А. Н. Кирпичников // Свод ареол. источников / [под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова]. – Вып. Е1–36. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 144 с.
40. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие : вып. второй / А. Н. Кирпичников // Свод ареол. источников / [под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова]. – Вып. Е1–36. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 144 с.
41. Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. / Я. Н. Шапов. – М. : Наука, 1972. – 338 с.
42. Пасюк І. Грошовий обіг на Волині: з найдавніших часів до нашого часу / Ігор Пасюк. – Луцьк : Твердиня, 2008. – 140 с.
43. Шуст Р. Нумізмати́ка: історія грошового обігу та монетної справи в Україні / Роман Шуст. – К. : Знання, 2007. – 376 с.

Rudnik D. G. The written and material sources on history of boyars of Kievan Rus in XI–XIV centuries

This article is an attempt to show the value of written sources, archeology, numismatics and seals for the study of Boyars estate of Kievan Rus. The attention to the insufficient information and the problem is paid to use the chronicle lists that connect with the various point of view of the authors of lists at the same event. It emphasizes on the necessity for a systematic involvement of the chronicles and material sources of the political and social history of the feudal nobility of the society of Kievan Rus.

Key words: Boyars, chronicles lists, numismatics, seals, hryvnia.

Рудник Д. Г. Письменные и материальные источники по истории бояр Киевской Руси XI–XIV вв.

В данной работе делается попытка показать значение письменных источников, археологии, нумизматики и сфрагистики для изучения боярского сословия Киевской Руси. Обращается внимание на недостаточную информативность и проблемы при использовании летописных списков, что связано с различными точками зрения авторов списков на одно и то же событие. Делается акцент на необходимости систематического привлечения летописных и материальных источников по политической и социальной истории феодальной верхушки древнерусского общества.

Ключевые слова: бояре, летописные списки, хроника, нумизматика, сфрагистика, гривна.